

ΚΕΝΤΡΟ ΟΔΥΣΣΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΡΑΝΟΣ

Από τα Πρακτικά
του Θ' Συνεδρίου για την Οδύσσεια
(2-7 Σεπτεμβρίου 2000)

ΑΝΑΤΥΠΟ

ΜΑΧΗ ΠΑ·Ι·ΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

Ο Όμηρος στην ελληνική εκπαίδευση του 18ου αιώνα

ΙΘΑΚΗ 2001

Ο Όμηρος στην ελληνική εκπαίδευση του 18ου αιώνα Ένα σχέδιασμα

"Ομηρε...

ζώεις δ' αὖτε θανών...

[Ιω. Τζέτζης, Εξήγ. Ιλ. 38 3-7]

ΕΙΝΑΙ Η ΠΡΩΤΗ ΦΟΡΑ ΠΟΥ, ΥΣΤΕΡΑ από είκοσι χρόνια παρουσίας μου στα συνέδρια αυτά, περνά στη μεριά των ομιλητών. Σε μια συνεδρία κοινή για τους συνέδρους του διεθνούς συνεδρίου και για τους καθηγητές που παρακολουθούν τα Σεμινάρια της Μέσης Εκπαίδευσης αποφάσισα να παρουσιάσω ένα θέμα που νομίζω πως και τους ομηρολόγους θα ενδιαφέρει και τους μαχόμενους της εκπαίδευσης. Θα παρακολουθήσουμε την τύχη του Ομήρου τον 18ο αιώνα στα ελληνικά σχολεία που βρίσκονταν στον γεωγραφικό χώρο της οθωμανικής επικράτειας. Το θέμα αυτό εντάσσεται σε μια γενικότερη προβληματική: της τύχης των Ελλήνων τη μακρά εκείνη περίοδο που την έναρξή της τη συμβολίζουμε με την Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς Τούρκους, στα μέσα του 15ου αι., και το τέλος της με τη δημιουργία της ανεξάρτητης Ελληνικής Πολιτείας τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αι., όρια συμβατικά βεβαίως αλλά μεθοδολογικά χρήσιμα.

Το ζήτημα της εκπαίδευσης όπως παρουσιάζεται στη μακρά περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας —η ύπαρξη ή μη σχολείων, το θέμα της διδασκόμενης ύλης, η προσωπικότητα των δασκάλων— έχει απασχολήσει πολλούς ιστορικούς της εκπαίδευσης, ιστορικούς της λογιόσύνης και ως πραγματικότητα και ως μύθος.¹ Μολονότι από τους πρώτους αιώνες δεν σώζονται άφθονες πηγές, πολλές ενδείξεις συγκλίνουν στη διαπίστωση ότι η παρου-

1. Το ενδιαφέρον των νεότερων ιστορικών είναι εστιασμένο κυρίως στον 19ο και τον 20ό αιώνα. Οι εκδόσεις του Ιστορικού Αρχείου Ελληνικής Νεολαίας έχουν δώσει τα τελευταία χρόνια πλούσια συγκομιδή αρχαιικού υλικού για ποικίλα θέματα σχετιζόμενα με την ιστορία της εκπαίδευσης. Όσο για την άλλη πλευρά, τις έρευνες που έχουν ως άξονα την ιδέα του «κρυφού σχολείου», βλ. την κριτική θεώρηση του Άλκη Αγγέλου, *Το κρυφό σχολείο. Χρονικό ενός μύθου*, Αθήνα 1997.

σία του Ομήρου στην εκπαιδευτική πράξη δεν είναι αμελητέα. Επικέντρωσα ωστόσο το θέμα μου στον 18ο αιώνα, καθώς αυτή την περίοδο πυκνώνουν τα σωζόμενα τεκμήρια και έχουμε μια κρίσιμη μάζα υλικού που μας επιτρέπει να προχωρήσουμε σε θετικές, σε πιο συγκεκριμένες αποτιμήσεις.

Ας διευκρινίσουμε εξ αρχής ένα ζήτημα πρωταρχικής σημασίας. Την εποχή εκείνη τα εκπαιδευτικά προγράμματα και η διδακτέα ύλη δεν καθορίζονταν από κάποια αρχή· δεν υπήρχε, φυσικά, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας του υπόδουλου Ελληνισμού που να δίνει ενιαίες εντολές προς τους δασκάλους ούτε και να ελέγχει την εφαρμογή τους. Υπήρχε βέβαια ένα οιοει «Υπουργείο Θρησκευμάτων», το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, το οποίο ενδιαφερόταν και για τη θύραθεν, την αρχαιοελληνική παιδεία, αλλά ήθελε να έχει λόγο και για τη νεότερη ευρωπαϊκή παιδεία.² Δεν έφτανε όμως να καθορίζει ενιαίο εκπαιδευτικό πρόγραμμα για όλα τα σχολεία των υπόδουλων Ελλήνων. Φαίνεται πως τη διδακτέα ύλη τη διαμόρφωναν άλλα κριτήρια: η προσωπικότητα του δασκάλου, οι σπουδές του, τα αιτήματα της τοπικής κοινωνίας ή εκείνων που χορηγούσαν τα οικονομικά μέσα για την ίδρυση ενός σχολείου. Η εκκλησιαστική αρχή περιοριζόταν να επικυρώνει με σιγίλλια την ίδρυση σχολείων, να κατασφαλίζει τα οικονομικά μέσα που απαιτούνταν για τη συντήρησή τους και για τη μισθοδοσία των δασκάλων, να επιλύει προβλήματα που σχετίζονταν με την εύρυθμη λειτουργία τους κτλ. Κάποιοι αριθμοί που αποδίδουν τη δραστηριότητα του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως τη σχετική με σχολεία του ελληνικού χώρου βοηθούν στην αποκατάσταση της πραγματικής εικόνας της σχέσης Μ. Εκκλησίας - ελληνικής εκπαίδευσης την περίοδο αυτή. Τον 17ο αιώνα εκδίδονται από το Πατριαρχείο επτά πράξεις που αναφέρονται σε υποθέσεις σχετικές με σχολεία· τον 18ο αιώνα ο αριθμός των πράξεων φτάνει τις ογδόντα, ενώ για την περίοδο 1801-1821 σώζονται ογδόντα μία πράξεις.³ Η περιήγηση ωστόσο στις σωζόμενες πατριαρχικές πράξεις έδειξε ότι σε λίγες μόνο περιπτώσεις αναφέρονται συγκεκριμένα διδακτέα μαθήματα, και αυτό ιδίως όταν πρόκειται για σχολεία στα οποία το Πατριαρχείο είχε άμεση εποπτεία.

2. Αναφέρομαι στα σχολεία που παρείχαν «ανώτερη» παιδεία και στις διαμάχες που ξέσπασαν όταν στον ελληνικό πνευματικό χώρο άρχισε να εισδύει το κίνημα του Διαφωτισμού.

3. Τα στοιχεία αυτά προέρχονται από το υλικό που έχει συγκεντρωθεί στο ερευνητικό πρόγραμμα «Θεσμοί και ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία, 15ος-19ος αι.» το οποίο εκπονείται στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.

Έτσι, καθώς η διδακτέα ύλη δεν καθοριζόταν με τρόπο ενιαίο, πρέπει να προσφεύγουμε σε ποικίλες πηγές για να εντοπίσουμε τι διδασκόταν σε κάθε σχολείο. Τις πηγές αυτές μπορούμε να τις ομαδοποιήσουμε σε τρεις κατηγορίες:

α) Τα προγράμματα σπουδών και οι κανονισμοί λειτουργίας των σχολείων, όπως και όταν σώζονται. Συνήθως τις ρυθμίσεις αυτές τις βρίσκουμε ενταγμένες στις ιδρυτικές πράξεις των σχολείων.⁴

β) Επιστολές και σημειώσεις των δασκάλων, που αποτυπώθηκαν πάνω σε βιβλία ή σε τετράδια.

γ) Τα ίδια τα σχολικά βοηθήματα που προορίζονταν για την εκπαίδευση των μαθητών, τα «μαθηματάρια». Πρόκειται για χειρόγραφα που προορίζονταν για τη σχολική πράξη.⁵

Οι δύο πρώτες κατηγορίες ίσως να απηχούν μόνο τις προθέσεις εκείνων που σχεδίασαν τη λειτουργία ενός σχολείου. Τα τελευταία όμως, τα μαθηματάρια, θεωρώ πως αποτελούν τους αδιάψευστους μάρτυρες για να γνωρίζουμε τι ακριβώς διδάχτηκαν οι μαθητές στα σχολεία τους. Για λόγους λοιπόν ιστορικού θετικισμού θα χρησιμοποιήσω ως βάση της έρευνάς μου την τελευταία αυτή κατηγορία πηγών.⁶ Η επιλογή αυτή μου επιβάλλει έναν ακόμα περιορισμό: να ασχοληθώ με εκείνα τα μαθηματάρια που σώζουν ένα αδιαφιλονίκητο τεκμήριο, κάποιο σημείωμα, μιαν «ενθύμηση» για το χρόνο που διδάχτηκε το μάθημα. Με άλλα λόγια, διαθέτουν μιαν αναντίρρητη ιστορική μαρτυρία για το ότι τα ομηρικά κεί-

4. Ο παλαιότερος σωζόμενος κανονισμός είναι της Πατριαρχικής Σχολής στην Κωνσταντινούπολη και ανάγεται στον 17ο αιώνα. Τον κατοχυρώνει ο πατριάρχης Καλλίνικος Β' με πατριαρχικό γράμμα που εκδόθηκε τον Ιούλιο του 1691. Το κείμενο είναι γνωστό από πολλαπλές εκδόσεις. Η παλαιότερη είναι του Αθ. Κομνηνού-Υψηλάντη, *Εκκλησιαστικών και Πολιτικών των εις δώδεκα βιβλίων Η', Θ' και Ι', ήτοι τα μετά την Άλωσιν (1453-1789)*, Κωνσταντινούπολη 1870, σ. 204-208, ενώ η πιο πρόσφατη είναι του Τ. Αθ. Γριτσόπουλου, *Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή*, τ. 2, Αθήνα 1971, σ. 357-361.

5. Ο προορισμός των βοηθημάτων αυτών ήταν χρηστικός, και για το λόγο αυτό το κείμενο παραδίδεται γραμμένο με τρόπο που ο κάθε στίχος, η κάθε αράδα να βρίσκεται σε αρκετή απόσταση από την άλλη, ώστε κατά τη διδασκαλία ο δάσκαλος να προτείνει τα πολλαπλά νοηματικά περιεχόμενα κάθε λέξης και να επιλέξει στο τέλος την έννοια εκείνη που ταιριάζει περισσότερο στο συγκεκριμένο κείμενο. Ο τρόπος αυτός της ερμηνείας ονομαζόταν «ψυχαγωγία».

6. Η Αγγελική Σκαρβέλη-Νικολοπούλου στη μελέτη της *Μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων κατά την Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1994, έχει συγκεντρώσει με τρόπο συστηματικό τα πολύτιμα σε πληροφορίες αυτά βοηθήματα. Η μελέτη της χρησίμευσε και για την παρούσα έρευνα ως στέρεη αφετηρία.

μενα δεν καταγράφηκαν απλώς σε κάποιο χειρόγραφο τετράδιο, αλλά διδάχτηκαν σε σχολική αίθουσα.

Τα τεκμήρια

Πρώτο στη χρονολογική σειρά έρχεται ένα χειρόγραφο που σώζεται σήμερα στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, ανάμεσα στα χειρόγραφα που προέρχονται από τη Βιβλιοθήκη του Μετοχίου του Παναγίου Τάφου στην Κωνσταντινούπολη. Είναι το χφ ΜΠΤ 144, γραμμένο στην τρίτη δεκαετία του 18ου αι. (1723-1727). Περιέχει αρχαίους Έλληνες συγγραφείς και πατέρες της Εκκλησίας. Ανάμεσα στην ύλη του παραδίδονται οι δύο πρώτες ραψωδίες της Ιλιάδας (σ. 518-597). Στην πρώτη σελίδα του ομηρικού κειμένου (σ. 518) σώζεται η ακόλουθη ενθύμηση: «Ἡρξάμεθα ἐν τῷ ἄψκζ» [1727] ἔτει ἐν τῷ τοῦ Βακαρεστίου φροντιστηρίῳ [κατὰ] μῆνα φε[βρουάριον]». ⁷ Η ενθύμηση αυτή μας βεβαιώνει ότι η Ιλιάδα άρχισε να διδάσκεται τον Φεβρουάριο του 1727, και ακόμα δηλώνει ότι το σχολείο του οποίου οι μαθητές διδάχτηκαν την Ιλιάδα ήταν το φροντιστήριο στο Βακαρέστι, η σχολή που στεγάστηκε στην ομώνυμη μονή, όπου μεταφέρθηκε το 1716 η ηγεμονική σχολή του Βουκουρεστίου —ως τότε η σχολή στεγαζόταν στη μονή του Αγ. Σάββα.⁸ Λίγα φύλλα πιο πριν, στην ενότητα που άρχιζαν τα «Έργα και Ημέραι» του Ησιόδου (σ. 512), ο μαθητής σε σημείωμά του απομνημόνευσε και το όνομα του δασκάλου του: «Ἐξηγηθέν μοι παρὰ τῷ λογιωτάτῳ καὶ σοφωτάτῳ καὶ ἐν σπουδαίοις ἀρίστῳ διδασκάλῳ κυρίῳ κυρίῳ κὺρ Ἐντωνίῳ ἐν τῷ τοῦ Βακαρεστίου φροντιστηρίῳ 1723 Φεβρουαρίου θ'». ⁹

7. Αθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη*, τ. 4, Πετρούπολη 1899 (φωτ. ανατ. 1963), σ. 125-126.

8. Το χρυσόβουλλο του Κωνσταντίνου Βασσαράβα με το οποίο ιδρύθηκε το 1608 το «Φροντιστήριο» του Βουκουρεστίου στη μονή του Αγίου Σάββα έχει δημοσιευτεί από τον Καλλίνικο Δελικάνη, *Πατριαρχικών εγγράφων τόμος τρίτος ήτοι τα εν τοις κώδιξι του πατριαρχικού Αρχιεπισκοπικού σωζόμενα επίσημα εκκλησιαστικά έγγραφα τα αφορώντα εις τας σχέσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου προς τας Εκκλησίας Ρωσσίας, Βλαχίας και Μολδαβίας, Σερβίας, Αχριδών και Πεκίου, 1564-1863...*, Κωνσταντινούπολη 1905, σ. 278-280: από το χειρόγραφο Μετοχίου Παναγίου Τάφου 622.

9. Βλ. Αγγελική Γ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Μαθηματάρια...*, σ. 826. Για το δάσκαλο Αντώνιο βλ. όσα στοιχεία έχει συγκεντρώσει η Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 556.

Το δεύτερο χειρόγραφο προέρχεται από το Πήλιο· σώζεται στη Δημόσια Βιβλιοθήκη της Ζαγοράς με ταξινομικό αριθμό 64. Είναι και αυτό χρονολογημένο στην τρίτη δεκαετία του 18ου αι. (από το 1721 ως το 1729) και περιέχει ύλη παρόμοια με του προηγούμενου χειρογράφου. Στην αρχή, οι τέσσερις πρώτες ραψωδίες της Ιλιάδας και στο φύλλο που τελειώνει η τέταρτη ραψωδία διαβάζουμε το σημείωμα: «Τέλος, τῷ ἀκηράτῳ θεῷ αἴνος, τῆς δ' ῥαψωδίας τοῦ ποιητοῦ Ὁμήρου ἐν ἔτει χιλιοστῶ ἑπτακοσιοστῶ εἰκοστῶ ἐνάτῳ ἐν μηνὶ Ἀπριλλίου εἰς τὰς 14».¹⁰ Θα μπορούσε να θεωρηθεί το σημείωμα αυτό και μια ενθύμηση του γραφέα, ένα απλό βιβλιογραφικό σημείωμα, αν δεν υπήρχε η ακόλουθη προσθήκη: «Καὶ τὰ τοῦ Ὁμήρου καὶ Ἡσιόδου» —το δεύτερο κείμενο που παραδίδεται είναι έργα του Ησιόδου — «παράδοσις τοῦ ποτε διδασκάλου τῆς Ζαγορᾶς Φωτίου». Προσθήκη που μας βεβαιώνει ότι ο Φώτιος, δάσκαλος στη Ζαγορά, δίδασκε στους μαθητές του Ιλιάδα.¹¹

Το τρίτο χειρόγραφο είναι ένα μαθηματάριο που προέρχεται από σχολεῖο της Ἄρτας· βρίσκεται σήμερα στη μονή της Αγ. Αικατερίνης του Σινά με τον ταξινομικό αριθμό 1669 και αναγράφει χρονολογία 1743 και 1744. Αποτελείται από 470 φύλλα, περιέχει ποικίλη ύλη και μία από τις ενότητες του περιέχει εξήγηση του α και β της Οδύσσειας. Στο πρώτο φύλλο (φ. 1^ν) διαβάζουμε το σημείωμα του μαθητή: «αψμγ^ω Νοεμβρίου ιδ' ἡρξάμην ἐν πόλει Ἄρτη εἰς διδάσκαλον κύρ Ἀθανάσιον». Ο δάσκαλος Αθανάσιος είναι ο Αθανάσιος Νικόπουλος, που γνωρίζουμε ότι δίδαξε στη Ἄρτα. Ἐνα λακωνικό σημείωμα ωστόσο που είναι γραμμένο σε φύλλο της ενότητας που περιέχει την Οδύσεια (φ. 233^ρ) επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η διδασκαλία του Αθανάσιου έφθασε και στο ομηρικό κείμενο: «ὄρα εἰς τὸν Βαρίνον καὶ ἐκεῖ τὰ ἐξηγεῖ ταῦτα τὰ ὀνόματα». Πρόκειται, φυσικά, για το *Μέγα και πάνν ωφέλιμον Λεξικόν*, που γνώρισε πολλές εκδόσεις μετά την editio princeps που έγινε στη Ρώμη το 1523.¹² Μπο-

10. Χφ Ζαγοράς 64, φ. 66β. Περιγραφή του χειρογράφου και δημοσίευση των σημειωμάτων έδωσε ο Κ. Δυοβουνιώτης, «Κατάλογος των κωδίκων της Βιβλιοθήκης της Ζαγοράς», *Νέος Ελληρομνήμων* 13 (1916) 344-345· πρβ. Αγγελική Γ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Μαθηματάρια...*, σ. 629-630, αρ. 502.

11. Τις λιγοστές πληροφορίες που είναι γνωστές για το δάσκαλο Φώτιο και για τα σχολεία της Ζαγοράς βλ. στη μελέτη του Βαγγέλη Σκουβαρά, *Ιωάννης Πρίγκος (1725;-1789). Η ελληνική παροιμία του Ἄμστερταμ, η Σχολή και η Βιβλιοθήκη Ζαγοράς*, Αθήνα 1964, σ. 229.

12. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique 15e-16e s.*, τ. 1, Παρίσι 1885 (φωτ. ανατ. 1963), σ. 174: *Μέγα, και πάνν ωφέλιμον Λεξικόν*. Ὅπερ Γ[Β]αρίνος Φαβωρίνος, Καμήρης, ο Νουκαιρίας επίσκοπος... συνελέξατο. Για το δάσκαλο Αθα-

ρούμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι ο δάσκαλος στο σχολείο της Άρτας διδάξε και τις πρώτες δύο ραψωδίες της Οδύσσειας.

Τα επόμενα δύο χειρόγραφα προέρχονται από το Βουκουρέστι και σώζονται σήμερα στην Αθήνα: είναι τα χφ. ΕΒΕ 1120 και Βουλής των Ελλήνων 215. Το πρώτο είναι χρονολογημένο στο 1758-1761 και παραδίδει, μεταξύ άλλων, σε δύο συνεχόμενες ενότητες την «Ιλιάδος Α Ομήρου ραψωδία», και την «Ιλιάδος Β Ομήρου ραψωδία».¹³ Στο τέλος του Α (φ. 412^ρ) διαβάζουμε: «Βουκουρεστίωσι τέλος τῆς τοῦ Ὀμήρου ραψωδίας πρώτης κατὰ τῷ ρψξ^ω [1760] Φεβρουαρίου δ^η, Νεόφυτος Ἱερομόναχος Καλούτζης». Η διδασκαλία της πρώτης ραψωδίας τελείωσε, λοιπόν, τον Φεβρουάριο· για τη διδασκαλία του Β υπάρχει ανάλογο σημείωμα λίγο πιο κάτω (φ. 442^ρ): «Τέλος τῆς τοῦ Ὀμήρου Β ραψωδίας· τῷ θεῷ δὲ δόξα κατὰ τὸ ρψξ^{ον} [1760] ἐν μηνὶ Ἰουνίῳ ζ^η ἐν Βουκουρεστίῳ τῆς Βλαχίας». Το γεγονός ότι σε τμήματα μόνο και όχι σε ολόκληρο το κείμενο υπάρχει στα διάκενα των στίχων ερμηνεία, «ψυχαγωγία», μαρτυρεί ότι τα τμήματα αυτά είχαν επιλεγεί να διδαχτούν στους μαθητές του ελληνικού σχολείου του Βουκουρεστίου: από το στίχο 345 ως το τέλος της Α και από την αρχή της Β ως τον «Νεών κατάλογον». Ὅσο για το δεύτερο χειρόγραφο, που σώζεται σήμερα στη Βιβλιοθήκη της Βουλής με τον αρ. 215, είναι χρονολογημένο στο 1765-1768 και μας δίνει πληροφορίες για το όνομα του δασκάλου, το όνομα του μαθητή και την ύλη που διδάχτηκε: ο μαθητής Ευγένιος Σουμελιώτης διδάχτηκε τις ραψωδίες Α-Δ της Ιλιάδας στο σχολείο του Αγίου Σάββα του Βουκουρεστίου από το δάσκαλο Μανασσή Ηλιάδη.¹⁴ Στο περιθώριο του φ. 145^ρ είναι σημειωμένο το όνομα του δασκάλου: «... παρὰ τοῦ σοφοτάτου κυρίου Μανασσῆ εἰς Βουκου-

νάσιο Νικόπουλο βλ. Π. Αραβαντινός, *Βιογραφικὴ συλλογὴ λογίων τῆς Τουρκοκρατίας* (επιμ. Κ. Θ. Δημαράς), Ἰωάννινα 1960, σ. 148-149 και Ματθαίος Κ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα περὶ τῆς ἐν τῷ ἐλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ Αλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης (10^ῃ) εκατονταετηρίδος*, Κωνσταντινούπολη 1867 (φωτ. ανατ. Αθήνα 1969), σ. 74.

13. Περιγραφή του χειρογράφου βλ. στο Ιωάννης Σακκελιών - Αλκιβιάδης Σακκελιών, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Εθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ελλάδος*, Αθήνα 1892, σ. 202-203· πρβ. Αγγελικὴ Γ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Μαθηματάρια...*, σ. 390-391, αρ. 60.

14. Σπ. Λάμπρος, «Κατάλογος χειρογράφων τῶν κωδίκων τῶν ἐν Αθήναις Βιβλιοθηκῶν, πλην τῆς Εθνικῆς», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 6 (1909) 89. Για το δάσκαλο Μανασσή Ηλιάδη βλ. Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies...*, σ. 397-407· πρβ. Αγγελικὴ Γ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Μαθηματάρια...*, σ. 477-478, αρ. 201.

ρέστι Εὐγένιος ἤρξε), ενώ στο φ. 150^v διαβάζουμε: «Ἐγγράφη ἐν Βουκουρεστίῳ εἰς τὸ σχολεῖον τοῦ ἁγίου Σάββα κατὰ ἁψῆς Σεπτεμβρίου ζ', ἐν Βουκουρεστίῳ».¹⁵

Το ἕκτο χειρόγραφο προέρχεται καὶ αὐτὸ ἀπὸ το Βουκουρέστι. Σώζεται σήμερα στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ακαδημίας με τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ 242 καὶ περιέχει, ἀνάμεσα σε ἄλλα, τὶς δύο πρώτες ραψωδίες τῆς *Ιλιάδας*.¹⁶ Ἀπὸ ἓνα σημεῖωμα που σώζεται στο φ. 392^r μαθαίνουμε τὸ ὄνομα τοῦ δασκάλου, τὸ ἔτος που δίδαξε καὶ τὸ ὄνομα τοῦ μαθητῆ: Ο «σοφώτατος διδάσκαλος Θεόδωρος» τέλειωσε τὴ διδασκαλία του Α καὶ Β το 1784 («τέλος τῶν δύο ραψωδιῶν, περαιωθέντων ἐν ἔτει σωτηρίῳ ἁψπδ'») ἐνῶ ὁ μαθητῆς, που ἦταν ἀπὸ το Βουκουρέστι, ὀνομαζόταν «Γῆτζας, δηλαδὴ Γεώργιος», ὅπως ὁ ἴδιος αυτοαποκαλεῖται.¹⁷

Τὸ ἔβδομο χειρόγραφο προέρχεται ἀπὸ τὴ Δημητσάνα καὶ σήμερα βρίσκεται στὴ μονὴ Ἰβήρων με τὸν ἀριθμὸ 123· πρόκειται γιὰ χειρόγραφο που χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Σπ. Λάμπρο στὸν 18ο αἰώνα.¹⁸ Περιέχει καὶ αὐτὸ *Ιλιάδα*, τὶς ραψωδίες Α-Γ, καὶ τὸ σημεῖωμα κάποιου μαθητῆ μᾶς βεβαιώνει ὅτι ὁ δάσκαλος Ἀγάπιος δίδαξε στο σχολεῖο τῆς Δημητσάνας ἀνάμεσα σε ἄλλα μαθήματα καὶ *Ιλιάδα*: «ἐν Δημητζάνῃ παρὰ Ἄγαπίου τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου διδασκάλου τῆς αὐτῆς σχολῆς Δημητζαναῖος μαθητῆς αὐτοῦ».¹⁹ Ἐνα ἄλλο μαθηματάριο, που προέρχεται καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὴ Δημητσάνα καὶ χρησιμοποιήθηκε σε σχολεῖο τῆς —σήμερα σώζεται στὴ Δημόσια Βιβλιοθήκη τῆς με τὸν ἀριθμὸ 52—, επιβεβαιώνει

15. Στηριζόμενη στα τρία χειρόγραφα τοῦ Βουκουρεστίου που παρουσιάσαμε, ἡ Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies...*, σ. 160 σημειώνει: «Pour sûr, dans le cadre des cours de littérature une place de choix était réservée à l'Iliade», ὄχι ὁμως καὶ στὴν *Οδύσσεια*: γιὰ τὸ ζήτημα τῆς υπερτέρησης τῆς *Ιλιάδας* ἐναντι τῆς *Οδύσσειας* στα σχολεῖα βλ. πιο κάτω στο κείμενο.

16. Τὸ χειρόγραφο ἔχει περιγράψει ὁ C. Litzica, *Catalogul manuscriselor grecești*, Βουκουρέστι 1909, σ. 365-367· πρβ. Ἀγγελικὴ Γ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Μαθηματάρια...*, σ. 760-761, ἀρ. 783.

17. Πληροφορίες γιὰ τὸ δάσκαλο καὶ τὸ μαθητῆ βλ. Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies...*, σ. 160 σημ. 69, 293, 395 σημ. 167.

18. Σπ. Λάμπρος, «Κατάλογος χειρογράφων...», ὅ.π., σ. 22· πρβ. Ἀγγελικὴ Γ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Μαθηματάρια...*, σ. 534, ἀρ. 309.

19. Γιὰ τοὺς δασκάλους τῆς σχολῆς τῆς Δημητσάνας, τὶς μεθόδους διδασκαλίας που χρησιμοποιοῦσαν καὶ τὰ διδασκόμενα μαθήματα βλ. τὴ μελέτη τοῦ Τ. Αθ. Γρισσόπουλου, *Σχολὴ Δημητσάνης*, Ἀθήνα 1962. Γιὰ τὸν Ἀγάπιο (1753-1812) ἢ Ἀντώνιο Παπαδόπουλο ἢ παπ-Αντωνόπουλο: σ. 93-95. Πρβ. καὶ ὅσα γράφει γιὰ τὰ σχολεῖα Δημητσάνας ὁ Τρ. Ευαγγελίδης, *Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, τ. 1, Ἀθήνα 1936, σ. 329 κ.ε.

την εντύπωση ότι στη Δημητσάνα διδάχτηκε Όμηρος. Μολονότι ξεφεύγει λίγο από τα χρονικά μας όρια, το αναφέρω, επειδή είναι χρονολογημένο στην πρώτη μόλις πενταετία του επόμενου αιώνα. Περιέχει Ισοκράτη, Γρηγόριο Θεολόγο αλλά και Όμηρο, τις τρεις πρώτες ραψωδίες της Ιλιάδας με την εξήγησή τους. Στο φύλλο 223^v του χειρογράφου σώζεται το ακόλουθο σημείωμα: «Εΐληφον τέλος αἰ τοῦ Ὀμήρου ἐξηγήσεις μέχρι τοῦ γάμμα στοιχείου κατ' ἀλφάβητον, ἄωεⁿ [1805] Ἰανν[ουαρίου] κε' ἐκ δημ[ητζάνης]». ²⁰

Ένα άλλο μαθηματάριο, που χρονολογείται και αυτό στην πρώτη πενταετία του 19ου αιώνα, σώζεται σήμερα στην Αθήνα, στο Τμήμα Χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης (χφ 2719)²¹ και το μνημονεύω για τον ίδιο λόγο: μας διευρύνει τον ορίζοντα των σχολείων όπου διδασκόταν ο Όμηρος, χωρίς να μας απομακρύνει πολύ από το όριο του 1800. Προέρχεται από τη βόρεια Ελλάδα, από τη Νάουσα, και περιέχει τις πέντε πρώτες ραψωδίες της Ιλιάδας. Στην αρχή του κειμένου (φ. 62^r) υπάρχει το ακόλουθο σημείωμα: «1804 μηνι Μαρτίου α' ἡρξάμην τῆς ἀκροάσεως τοῦ Ὀμήρου». Ο νεαρός μαθητής σε ένα άλλο σημείωμα (φ. 61^r) απομνημόνευσε και το όνομά του: Κωνσταντίνος Μπαρλα[ούτας].²²

Η πυκνότητα

Με πλοηγό τα χειρόγραφα που ανέφερα, που σώζουν δηλαδή ένα αναντίρρογο, στέρεο τεκμήριο ότι αποτέλεσαν αντικείμενο διδασκαλίας σε κάποιο ελληνικό σχολείο —της Άρτας, της Ζαγοράς, της Δημητσάνας, του Ελληνισμού των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών—, μπορούμε τώρα να ξανοιχτούμε στους μεγάλους αριθμούς των σωζόμενων μαθηματαρίων.

Η Αγγελική Σκαρβέλη-Νικολοπούλου στη σχετική μελέτη της έχει καταγράψει ένα σύνολο 998 μαθηματαρίων που χρονολογούνται από τα μέσα του 15ου ως τον 19ο αιώνα και σώζονται σε διάφορες βιβλιοθήκες.²³

20. Περιγραφή του χειρογράφου έχει δώσει ο Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, «Κατάλογος των χειρόγραφων κωδίκων της Βιβλιοθήκης της Σχολής Δημητσάνης», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 22 (1952) 218-219· πρβ. Αγγελική Γ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Μαθηματάρια...*, σ. 617-618, αρ. 480.

21. Αγγελική Γ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Μαθηματάρια...*, σ. 425, αρ. 106.

22. Στο φ. 1^r υπάρχει το ακόλουθο κτητορικό σημείωμα που μας βεβαιώνει για το ακριβές όνομα του μαθητή: «Κωνσταντίνου Μπαρλαούτα και τότε πρὸς τοῖς ἄλλοις».

23. Βλ. τη σημ. 6.

Από αυτό λοιπόν το σύνολο εντοπίσαμε πως τα 124 περιέχουν Όμηρο και από τα 124 τα 90 ανήκουν αποκλειστικά στον 18ο αιώνα —4 περιέχουν κείμενα που χρονολογούνται και στον 17ο, τα 2 πατούν και στον 19ο, ενώ για 2 πιθανολογούμε ότι χρονολογούνται στον 18ο αι. Η καταμέτρηση αυτή επιτρέπει να παρατηρήσουμε μια αξιοσημείωτη πύκνωση τον 18ο αιώνα, αφού από τους άλλους τέσσερις αιώνες —ή καλύτερα στους τρεις πρώτους και στην πρώτη εικοσαετία του 19ου— χρονολογούνται 26 μόνο από τα μαθηματάρια που περιέχουν ομηρικά κείμενα.

Ας δούμε τι πληροφορίες παρέχουν τα 90 χειρόγραφα που χρονολογούνται με ασφάλεια στον 18ο αιώνα.

Διαπιστώνουμε πρώτα απ' όλα τη συντριπτική παρουσία της Ιλιάδας: κυριαρχεί στα μαθηματάρια του 18ου αιώνα κατά ποσοστό 90%, αφού από τα 90 τα 81 περιέχουν μόνο Ιλιάδα. Οδύσσεια βρίσκουμε σε 6, δηλαδή σε ποσοστό μόλις 6,7%. Τη διαφορά την καλύπτουν τα μαθηματάρια που περιέχουν Ιλιάδα και Οδύσσεια: 3 στα 90, δηλαδή το 3,3%.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να μείνουμε λίγο ακόμα στον κόσμο των αριθμών, για να αντλήσουμε συγκριτικά στοιχεία και από τους άλλους αιώνες, να παρακολουθήσουμε δηλαδή το επίπεδο των αντίστοιχων ποσοστών, ώστε να ελέγξουμε μήπως η κυριαρχία της Ιλιάδας παρατηρείται μόνο στον 18ο αιώνα.

Από τα 26 μαθηματάρια, που σύμφωνα με τους υπολογισμούς μας προέρχονται από το χρονικό ανάπτυγμα 15ος-17ος αι. και αρχή 19ου, τα 21 περιέχουν μόνον Ιλιάδα, σε 1 υπάρχει μόνον η Οδύσσεια και σε 4 Ιλιάδα και Οδύσσεια. Η απόδοση σε ποσοστά είναι η ακόλουθη: 80,7% Ιλιάδα, περίπου 4% Οδύσσεια και 15% Ιλιάδα και Οδύσσεια. Μικρή η απόκλιση που παρατηρούμε από τα ποσοστά που μας έδωσε ο 18ος αιώνας: έντονη και πάλι η κυριαρχία της Ιλιάδας.

Πληροφορίες από άλλες πηγές

Θα επιχειρήσουμε τώρα να διασταυρώσουμε τα συμπεράσματα που προέρχονται από τα χειρόγραφα μαθηματάρια με πληροφορίες που παρέχουν άλλες κατηγορίες πηγών, όπως τα προγράμματα σπουδών, κάποιες ενθυμήσεις ή επιστολές δασκάλων.

Θα αρχίσω πάλι από το Βουκουρέστι, από όπου τα στοιχεία είναι περισσότερο. Σώζεται ο οργανισμός λειτουργίας της Αυθεντικής Ακαδημίας, όπως αναδιοργανώθηκε το 1707 με τη βοήθεια του Χρυσάνθου Νο-

ταρά.²⁴ Τρεις δάσκαλοι προβλέπονταν για να καλύψουν το πρόγραμμα σπουδών: «Ὁ τρίτος διδάσκαλος... ερμηνεύτω πρῶτὶ ταῦτα τὰ μαθήματα κατὰ τάξιν ἀνὰ δύο: Χρυσολωρᾶ γνώμας καὶ Κάτωνος, Φωκυλίδου, Πυθαγόρου, μύθους τοῦ Αἰσώπου, Ἀγαπητοῦ παραινήσεις, κανόνες τῶν δώδεκα ἑορτῶν, ἐπιστολὰς τοῦ Σιμοκάτου καὶ τὰ τοῦ Ὀμήρου...».²⁵ Ἀσαφῆς κάπως ἡ διατύπωση «τὰ τοῦ Ὀμήρου», καθὼς δεν διευκρινίζεται ποια ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ συγκεκριμένη διδακτέα ὕλη. Ἡ πληροφορία ὁμως αὐτὴ συνδυαζόμενη με ὅσα στοιχεῖα συλλέξαμε ἀπὸ μαθηματάρια που προέρχονται ἀπὸ τὸ Βουκουρέστι ἐπιτρέπει νὰ διαπιστώσουμε πως πράγματι διδασκόταν ἐκεῖ ὁ Ὀμηρος καὶ συγκεκριμένα οἱ πρῶτες ραψωδίες τῆς Ἰλιάδας.

Λίγα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1714, ὁ Ἡπειρώτης δάσκαλος Ἀθανάσιος Βουθροντέας στέλνει, ἀπὸ τὴν Ἀδριανούπολη ὅπου δίδασκε, ἓνα γράμμα στὸν Χρῦσανθο Νοταρά καὶ του ἀναφέρει: «Μαθητὰς ἔχω δεκαεπτὰ εἰς κλάσεις διηρημένας τέσσαρες· εἰς τὴν πρῶτην εἶναι τρεῖς, σπουδάζουν Ὀμηρον μετὰ τῆς ποιητικῆς τεχνολογίας καὶ προγυμνάσματα τοῦ Ἀφθονίου...».²⁶

Στὴ Θεσσαλία ὁ δάσκαλος Ἰωάννης Πέζαρος κρατᾶ ζωντανὸ τὸ σχολεῖο τοῦ Τυρνάβου. Ἐκεῖ ἀνάμεσα στα ἄλλα δίδασκει «τὸν Ὀμηρον καὶ τοὺς σκηνικοὺς ποιητὰς». Τὴ μαρτυρία τὴν οφείλουμε στὸ μαθητὴ τοῦ Κωνσταντῖνο Κούμα, που ἀναφέρει ὅτι ὁ δάσκαλός του θαύμαζε ιδιαίτερα τὴν Ἰλιάδα «τὴν ὁποῖαν ἀπήγγελλε πολλάκις ἐκ στήθους, ἐφαιδρύνετο δὲ τόσον τὸ πρόσωπόν του, εὗρισκε πάντα στίχον, πᾶσαν λέξιν ὅτι περιεῖχε τι ὑψηλὸν καὶ ἠθικόν».²⁷

Ἐπηρεασμένος προφανῶς ἀπὸ τὴ διδασκαλία αὐτὴ ὁ Κούμας, ὅταν ἀργότερα, στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα, καλεῖται νὰ ὁργανώσει στὴ Σμύρνη τὸ Φιλολογικὸ Γυμνάσιο, ἀναθέτει στὸν Κωνσταντῖνο Οἰκονόμο τὴν τάξη τῶν ἀρχαρίων, ὅπου σύμφωνα με τὸ πρόγραμμα «θέλει ἐρμηνεύειν καθ' ἡμέραν, πλὴν τοῦ σαββάτου. α'. Ἀπὸ 7-8 πρὸ μεσημβρίας τὴν Ἰλιάδα τοῦ Ὀμήρου».²⁸

24. Πηνελόπη Στάθη, *Χρῦσανθος Νοταράς, πατριάρχης Ἱεροσολύμων. Πρόδρομος τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*, Ἀθήνα 1999, σ. 66.

25. Βλ. πρόχειρα τὸ κείμενο στὴν Ἀγγελικὴ Γ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Μαθηματάρια...*, σ. 196.

26. Μανουὴλ Γεδεών, *Γράμματα ἐκ τῆς Ἀδριανουπόλεως*, Ἀθήνα 1913, σ. 67· βλ. καὶ Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Σχολὴ Δημητσάνης...*, σ. 107 σημ. 1.

27. Κων. Κούμας, *Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων ἀπὸ τῶν ἀρχαιότατων χρόνων ἕως τῶν ἡμερῶν μας...*, τ. 12, Βιέννη 1832, σ. 571.

28. *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 1 (1811) 390-391· βλ. καὶ στὸ ἴδιο 3 (1813) 276. Πρβ.

Βλέπουμε λοιπόν πως στα σχολικά προγράμματα συνηθίζεται να γίνεται μια γενική αναφορά στον Όμηρο, διαπιστώσαμε όμως ότι στην πράξη η Ιλιάδα ήταν εκείνη που διδασκόταν σε ποσοστό συντριπτικό. Στο ερώτημα, γιατί η προτίμηση στην Ιλιάδα, δεν είναι εύκολο να δοθεί οριστική απάντηση: ίσως το ηρωικό ιδεώδες, «το υψηλόν και ηθικόν» που έβρισκε ο Πέζαρος σε κάθε στίχο της, ήταν που της έδινε προβάδισμα έναντι της Οδύσσειας ως προς την παιδαγωγική της χρησιμότητα.

Γεγονός πάντως παραμένει ότι ο Ελληνισμός, που επιβίωσε μέσα στον κλοιό της οθωμανικής κυριαρχίας και οργάνωσε τη ζωή του και τα εκπαιδευτικά του πράγματα, ενέταξε στην αγωγή των παιδιών του και τον Όμηρο, τον ποιητή-παιδαγωγό της κλασικής Ελλάδας.²⁹

Αντί συμπεράσματος

Την εντύπωση που αποκομίσαμε για την κυριαρχία της Ιλιάδας έναντι της Οδύσσειας στα σχολικά πράγματα του Ελληνισμού που ζούσε υπό την οθωμανική κυριαρχία θα ήθελα να τη μετριάσω, όχι με μια νέα έρευνα για την τύχη της Οδύσσειας στα σχολεία του επτανησιακού χώρου, αλλά με μια ανεκδοτική αφήγηση που με τον τρόπο της σηματοδοτεί την προσήλωση του επτανησιακού κόσμου στην Οδύσεια.

Ένα καλοκαιρινό πρωινό στα 1797 αποβιβάζεται στην Κέρκυρα ο γάλλος ναύαρχος Gentili επικεφαλής των στρατευμάτων της Γαλλικής Δημοκρατίας που έρχονται να καταλάβουν τα Επτάνησα. Στην παραλία κατεβαίνουν να τον δεχτούν οι αρχές του τόπου. Ο πρωτοπαπάς της Κέρκυρας τον πλησιάζει, του προσφέρει ένα βιβλίο και του λέει: «Θα συναντήσετε σε αυτά τα νησιά ένα λαό που δεν γνωρίζει τις επιστήμες και τις τέχνες που δίνουν αίγλη στα έθνη. Μην τον περιφρονήσετε γι' αυτό· μπορεί να γίνει ό,τι ήταν άλλοτε: μάθετε, διαβάζοντας αυτό το βιβλίο, να τον εκτιμάτε».³⁰ Το βιβλίο που πρόσφεραν οι Κερκυραίοι στον γάλλο ναύαρχο ήταν η Οδύσεια.

και Νίκος Α. Βέης, «Συμβολή εις τα σχολικά πράγματα της Σύμωρης», *Μικρασιατικά Χρονικά* 1 (1938) 193-237.

29. Για την τύχη του Ομήρου τη βυζαντινή εποχή βλ. ενδεικτικά τη διδακτορική διατριβή της Αγνής Βασιλακοπούλου-Ιωαννίδου, *Η αναγέννησις των γραμμάτων κατά τον ΙΒ' αιώνα εις το Βυζάντιον και ο Όμηρος*, Αθήνα 1971.

30. E. Rodocanachi, *Bonaparte et les îles Ioniennes*, Παρίσι 1899, σ. 40-41. Το επεισόδιο μνημονεύει ο Κ. Θ. Δημαράς, «Το σχήμα του Διαφωτισμού», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 11, Αθήνα 1975, σ. 340 [- Νεοελληνικός Διαφωτι-

Την ανάμνηση του επεισοδίου τη διέσωσε ο Ναπολέων Βοναπάρτης και ασφαλώς πρέπει να την εντάξουμε στο χώρο της προπαγάνδας που ασκούσε η Γαλλική Δημοκρατία για να κάνει ευκολότερη την κατάκτηση. Όμως, επειδή η βασική αρετή μιας αποτελεσματικής προπαγάνδας είναι να λέει πράγματα που ακούγονται ευχάριστα, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι το επεισόδιο *se non e vero e ben trovato*, αφού στην περίπτωση μας η προπαγάνδα απευθυνόταν σε Επτανήσιους.

σμός, Αθήνα 1985, σ. 58, όπου και οι σχετικές παραπομπές (σ. 470): βλ. και στο ίδιο, σ. 132].

THE TEACHING OF HOMER IN GREEK SCHOOLS IN THE COURSE OF THE 18th CENTURY

(Summary)

THE PAPER EXAMINES THE EXTENT to which, if any, Homer was being taught in Greek schools during the 18th century, a period during which Hellenism was under the Ottoman rule.

One may derive information from 3 main sources:

- a) from school programmes usually found in the school founding acts
- b) from fragments of information by the teachers themselves
- c) from both teachers' and pupils' notebooks used in the classrooms.

Basic source of the present paper has been the above c) category. The research was mainly based upon those notebooks which contained margin notes confirming that Homeric texts had been taught in certain schools.

Out of the 90 teachers' and pupils' 18th century notebooks containing Homeric texts already located, 90% contained Iliad, 6.7% contained Odyssey and 3.3% both Iliad and Odyssey. In all of the above instances, it was only the first books which had been taught. In the course of the research, the conclusions drawn from the study of the 18th century notebooks, were compared to the data drawn from notebooks of previous centuries (15th to 17th century), a comparison which led to no noticeable diversion.

Finally, the pieces of information drawn from the study of the above mentioned notebooks has been cross-referenced with the information provided by the other two sources. The conclusion which was finally drawn was that, in the course of the 18th century—a century picked out due to the fact that the relative sources still at hand are numerous and lead to safer conclusions—Homer and the first books of Iliad in specific, were being taught in Greek schools spread out on a wide geographical area ranging from the South of Greece all the way to the Hellenism of Bucharest.

By closing this paper, I would like to share with you an event which took place in late 18th century in the Ionian Sea islands and which partly balances the dominance of Iliad, a dominance ascertained in the rest of the Hellenism.

When the troops of the French Republic set foot in Corfu in 1797, the authorities of the island handed a copy of Odyssey to the French admiral addressing him as follows: «Learn, by reading this book, to appreciate the people you are conquering».

CENTRE FOR ODYSSEAN STUDIES

ERANOS

Proceedings
of the 9th International Symposium on the Odyssey
(2-7 September 2000)

Editor

Machi Païsi-Apostolopoulou

ITHACA 2001